

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI CLUJ-NAPOCA

FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ

ȘCOALA DOCTORALĂ „ISIDOR TODORAN”

**ROLUL CULTURAL AL FEMEII ÎN PERIOADA DINASTIEI
PALEOLOG**

- REZUMAT -

Coordonator:

**PR. PROF. UNIV. DR. IOAN-VASILE
LEB**

Susținător:

**DRD. DANIELA-LUMINIȚA
IVANOVICI**

CLUJ-NAPOCA

2023

CUPRINS

CUPRINS	2
INTRODUCERE	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
1. Obiectivele cercetării	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
2. Structura lucrării	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
3. Metode de cercetare	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
4. Delimitare terminologică	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
Istoriografie.....	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
1. Stadiul cercetării actuale	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
2. Izvoare bizantine (sec. XIII-XV)	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
3. Noutatea tezei și limitele cercetării.....	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
I. FEMEIA BIZANTINĂ ÎN PERIOADA SECOLELOR IV-XIII. PERSPECTIVĂ GENERALĂ	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
document nedefinit.	
1.1. Statutul social. Activități licite și ilicite	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
1.2. Femeia ca intelectual și patronajul cultural.....	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
1.3. Sistemul educațional bizantin. Accesul femeii la educație	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
nedefinit.	
1.3.1. Școlile bizantine.....	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
1.3.2. Educația în cadrul familiei	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
1.4. Familia. Logodna, căsătoria și divorțul.....	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
1.4.1. Prevederi legislative.....	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
1.5. Atitudinea Bisericii față de femeie. Femeia în filosofie și medicină	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
document nedefinit.	
1.5.1. Filosofia greacă și femeia	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
1.5.2. Femeia în medicina antică clasică.....	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
1.5.3. Femeia și Biserica	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
II. SITUAȚIA POLITICĂ, RELIGIOASĂ ȘI CULTURALĂ A IMPERIULUI BIZANTIN ÎN PERIOADA PALEOLOGILOR	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
2.1 Imperiul Bizantin sub domnia Paleologilor	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
2.2. Conflicte religioase	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
2.2.1. Schisma arsenită (1265-1310).....	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
2.2.2. Încercări de unire cu Roma	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
2.2.3. Isihasmul	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
2.3. Renașterea din perioada Paleologilor.....	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
2.3.1. Definiere terminologică și caracteristici	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
2.3.2. Umaniștii bizantini.....	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
III. SITUAȚIA FEMEILOR ÎN PERIOADA PALEOLOGILOR. PERSPECTIVĂ GENERALĂ	Eroare! Marcaj în document nedefinit.
document nedefinit.	
3.1. Accesul la educație	Eroare! Marcaj în document nedefinit.

- 3.2. Nașterea, căsătoria și divorțul**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 3.3. Viziunea bizantinilor asupra femeii**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 3.4. Activități licite și ilicite. Portretul femeii aristocrate și imaginea femeii din popor **Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 3.5. Femei medici.....**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 3.5.1. Izvoarele principale. Femei medici în antichitate**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 3.5.2. Femei medici în Bizanț**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 3.6. Avortul. Practici magice**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 3.6.1. Avortul**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 3.6.2. Practici magice.....**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 3.7. *Infirmitas Sexus* - prevederile legislației civile privind drepturile femeii**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- IV. FORME ALE PATRONAJULUI CULTURAL FEMININ.....**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 4.1. Patronajul cultural al femeilor de la curtea imperială**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 4.1.1. Patronajul cultural al împărăteselor**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 4.1.2. Patronajul literar și participarea femeilor la cercurile literare (theatra)**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 4.1.3. Theatra în perioada Paleologilor**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- V. ROLUL FEMEILOR ÎN DISPUTELE RELIGIOASE.....**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 5.1. Opoziții față de politica religioasă imperială**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 5.2. Teodora Paleologina și politica de unire a Bisericii**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 5.3. Femeile și isihasmul. Prințesa Irina-Evloghia Comnena Paleologina**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 5.3.1. Irina Evloghia-Comnena Paleologina și anti-isihasti**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- VI. ARISTOCRAȚIA ȘI PATRONAJUL CULTURAL. CONTRIBUȚIILE BIZANTINILOR DE RÂND **Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 6.1. Lăcașuri și obiecte de cult.....**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 6.2. Femeia-ctitor în epigrame**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 6.3. Teodora Raoulaina și patronajul literar.....**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 6.4. Contribuții ale oamenilor de rând**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- VII. MONAHISMUL FEMININ ÎN PERIOADA PALEOLOGILOR**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 7.1. Aspecte generale**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 7.2. Viața intelectuală**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 7.3. Viețuirea în mănăstirile feminine din perspectiva a patru tipika**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 7.3.1. Tipikonul Teodorei Palaiologina pentru mănăstirea Lips**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 7.3.2. Typikonul împărătesei Teodora Palaiologina pentru mănăstirea Anargyroi**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**
- 7.3.3. Typikonul mănăstirii Hristos Philanthropos al prințesei Irina-Evloghia Comnena**Eroare! Marcaj în document nedefinit.**

7.3.4. Typikonul Teodorei Synadena pentru mănăstirea Bebaia Elpis **Eroare! Marcaj în document nedefinit.**

CONCLUZII **Eroare! Marcaj în document nedefinit.**

REZUMAT

Cuvinte-cheie: Paleolog, cultură, femei, cerc literar, patronaj, artă, rol, educație

Tema de cercetare, „Rolul cultural al femeii în perioada dinastiei Paleolog” a fost aleasă din două motive principale. Primul este legat de faptul că subiectul nu a fost tratat în literatura istorică de specialitate. Deși s-a scris despre femeia bizantină, aceste lucrări fie au avut un caracter general (cu scurte secțiuni dedicate perioadei Paleologilor), fie au tratat alte perioade ale istoriei bizantine. O situație asemănătoare este și pe plan internațional unde, deși există studii despre femeia din perioada Paleologilor, ele tratează în special figurile feminine din familia imperială sau se rezumă la subiecte extrem de restrânse (documente notariale, legislație, etc). De aceea, am considerat că o cercetare care să prezinte o imagine de ansamblu asupra rolului femeii bizantine din secolele XIII-XV constituie o noutate în domeniul studiilor bizantine.

Al doilea motiv a fost actualitatea lui în cadrul discuțiilor contemporane privind rolul femeii în Biserica Ortodoxă. În secolele XIII-XV avem deja cristalizate aspectele canonice referitoare la rolul femeii în Biserică; de asemenea, sunt prezente puncte comune cu situația femeii de azi în privința vieții monahale, a statutului familial și al atitudinii sociale ambivalente. Am socotit că este importantă cunoașterea acestui context istoric atunci când este discutat azi rolul femeii în viața Bisericii.

Obiectivele cercetării

Întrebarea de cercetare de la care a pornit demersul științific a fost: „Au avut vreun rol femeile în cadrul transformărilor culturale și a frământărilor religioase care au marcat ultimele două secole ale Imperiului Bizantin?”. Din această întrebare am dezvoltat și obiectivele pe care le-am urmărit în cadrul acestei teze. Ele sunt:

1. Obiectivul general: identificarea rolului cultural al femeii în perioada cuprinsă între 1261-1453.

2. Obiective secundare:

a. Analizarea implicării femeii în evenimente importante din viața Bisericii (isihasmul, politica unionistă, schisma arsenită ș.a.) și în proiecte de ctitorire sau restaurare a unor lăcașuri de cult;

b. Implicarea în viața intelectuală, unde s-a avut în vedere gradul de letrizare al femeilor, identificarea modalităților de participare la viața intelectuală a Bizanțului din perioada analizată;

c. Identificarea rolului politic al femeilor în Imperiu, asupra căruia nu am pus un accent deosebit întrucât a fost cercetat pe larg în literatura de specialitate;

d. Descrierea și analizarea vieții monahale feminine, aspecte importante atinse fiind cele privind pregătirea intelectuală și drepturile de care maicile se bucurau;

e. Analiză comparativă a situației intelectuale, politice și ecleziale a femeilor din perioada Paleologilor cu cea din perioadele anterioare.

Metodologie

Un prim aspect important este definirea clară a termenilor utilizați în cercetare. Cel mai important este cel de „cultură”. În cercetare mea am avut în vedere doar două dimensiuni ale acestuia: cultura subiectivă, care încorporează credințe, valori și tipare de interacțiune socială și personală; cultura obiectivă, de natură exterioară, care cuprinde mediul creat de om (legislație, instituții politice și religioase, obiecte de artă, vestimentație ș.a.). De asemenea, au mai fost definiți și alți termeni, cum sunt: „bizantin”, „renaștere bizantină”, „cerc literar”, „patronaj”, etc.

Un al doilea aspect cuprinde metodele concrete de investigare. În cercetarea prezentă am folosit atât examinarea directă a surselor istorice, cât și metode indirecte, cum ar fi cele filologice, genealogice și comparative. Metoda filologică a fost utilizată pentru a analiza evoluția anumitor termeni și abilitățile intelectuale ale femeilor. Metoda genealogică a ajutat la înțelegerea modului în care membrii familiei se sprijineau reciproc social și economic. Metoda comparativă a fost folosită în cazurile în care sursele directe erau insuficiente sau lipseau.

Sinteza principalelor capitole și a concluziilor

Lucrarea cuprinde șapte capitole, fiecare conținând diverse secțiuni, care au fost dezvoltate folosind metoda deductivă. Cercetarea a început prin prezentarea unei imagini de ansamblu asupra statutului femeilor bizantine până în secolul al XIII-lea, urmată de o analiză a situației politice și religioase din epoca Paleologilor. Această abordare a avut ca scop furnizarea unui context cuprinzător care să faciliteze înțelegerea rolului social și cultural al femeilor din timpul ultimei dinastii bizantine. Următoarele rânduri vor detalia structura tezei, evidențiind toate aceste aspecte.

Capitolul I. Femeia bizantină în secolele IV-XIII. introduce în teză condiția femeilor bizantine înaintea perioadei de cercetare, examinând rolurile lor sociale, politice și culturale. Obiectivul este de a identifica asemănările și diferențele în rolul cultural al femeii în perioada Paleologilor față de secolele precedente. Capitolul acoperă teme precum statutul social și activitățile femeilor, vestimentația, accesul la puterea politică, patronajul cultural, femeile intelectuale și educația, familia și rolul mamei. De asemenea, examinează legislația logodnei, căsătoriei și divorțului. Un alt punct important este cercetarea vederilor antice despre femei în filozofie și medicină, care au influențat punctele de vedere ale Părinților și scriitorilor bisericești.

Capitolul II. Situația politică, religioasă și culturală a Imperiului Bizantin în perioada Paleologilor. Această secțiune acoperă schimbările care au avut loc după dinastia Comnenă, trăsăturile definitorii ale Evului Mediu bizantin și domniile împăraților Paleologi. Include, de asemenea, informații despre chestiuni religioase, cum ar fi isihasmul, schisma

arsenită și eforturile de unificare cu Roma. În plus, capitolul analizează produsele culturale, schimbările sociale și umaniștii importanți care au apărut în timpul renașterii bizantine.

Capitolul III. Statutul femeilor în perioada Paleologilor. Perspectivă generală.

Acest capitol are o structură similară cu primul, acoperind diverse subiecte, inclusiv accesul la educație, nașterea, căsătoria și divorțul, perspectiva bizantină asupra femeilor, activitățile licite și ilicite, femeile medici, avortul și practicile magice atribuite femeii. Din cauza lipsei de informații din perioada Paleologilor, a trebuit să mă bazez pe surse din perioadele istorice anterioare atunci când am tratat despre implicarea femeii în medicină. În plus, am analizat conceptul de „infirmetas sexus” în dreptul civil roman și bizantin. Deși unele dintre aceste subiecte ar fi putut fi tratate pe scurt în primul capitol, am optat să le analizez integral în această secțiune întrucât tratarea lor în două capitole distincte putea conduce la o înțelegere deficitară sau greu de urmărit.

Capitolul IV. Forme ale patronajului cultural feminin. După cum am menționat, în capitolul I a fost efectuată o analiză a mecenatului cultural și a diferitelor semnificații ale acestuia. În această secțiune, accentul este pus pe contribuția femeilor în perioada comnenă și paleologă în materie de cultură, cu câteva referiri succinte la implicarea socială și politică a împărăteselor. Subiectele abordate includ patronajul cultural al femeilor la curtea imperială, în special participarea lor în cercurile literare. Discuția se concentrează în jurul cercurilor literare ale perioadei comnenă întrucât ele au servit drept model celor din epoca Paleologilor.

Capitolul V. Rolul femeilor în disputele religioase. Am avut în vedere următoarele puncte: identificarea femeilor care fie s-au opus, fie au susținut politica religioasă imperială, precum proiectele de unire a Bisericii bizantine cu cea romană și schisma arsenită; participarea la disputa isihastă, unde am ales să identific și să analizez numele celor care s-au opus viziunii Sfântului Grigorie Palama și motivele din spatele poziției lor. Am constatat că prințesa Irina-Evloghia Comnena a fost singura despre care există mai multe informații privind lupta împotriva isihăștilor. De aceea, am dedicat un subcapitol vieții și evoluției ideilor ei religioase.

Capitolul VI. Aristocrația și patronajul cultural. Contribuțiile oamenilor de rând. Acest capitol s-a concentrat pe analizarea implicării femeilor în activități de ctitorire, restaurare și în proiecte literare. Am avut în vedere atât situația femeilor provenite din mediul aristocrat, cât și a celor din păturile inferioare ale societății (despre care avem puține informații). Implicarea lor în ctitorirea unor biserici și mănăstiri a fost analizată în contextul

mai larg al schimbărilor survenite în urma cruciadei a IV-a și a luptelor cu turcii. De asemenea, am analizat felul în care femeia era reprezentată în epigramele ce însoțeau diverse donații și motivele pentru care acestea erau oferite.. Teodora Raoulaina a reprezentat un model pentru exemplificarea modurilor în care femeile bizantine puteau susține financiar diverse proiecte literare.

Capitolul VII. Monahismul feminin în perioada Paleologilor. Acest capitol întregeste analiza realizată asupra femeii bizantine. Dat fiind faptul că în întreaga istorie a Imperiului Bizantin mănăstirile au jucat un rol esențial pe plan cultural și religios, în acest capitol am urmărit să cercetez dacă mănăstirile feminine au contribuit în vreun fel la viața culturală din perioada Paleologilor și care era stilul de viață adoptat. De aceea, am urmărit următoarele puncte: situația vieții monahale feminine după cruciada a IV-a; nivelul intelectual al maicilor și drepturile de care se bucurau; viața intelectuală a mănăstirilor feminine comparativ cu cele de călugări; analizarea stilului de viață prin prisma a patru tipuri realizate (sau create pentru ele) de către trei ctitoare: împărăteasa Teodora Palaiologina, prințesa Irina-Evloghia și Teodora Synadena.

Concluzii. Acestea vor urmări să arate în ce măsură s-a răspuns la întrebarea de cercetare și dacă obiectivele aferente au fost îndeplinite. De remarcat la obiective este faptul că ele se întrepătrund și creează o narațiune complexă; de aceea, e dificilă separarea lor completă. Același lucru e valabil și pentru cele două tipuri de cultură avute în vedere. Primul obiectiv avut în vedere este rolul cultural al femeilor. Din punct de vedere al culturii subiective, am observat că bizantinii, în perioada supusă analizei, aveau atitudini ambivalente față de femei. Cu toate acestea, a existat o acceptare din ce în ce mai mare a egalității de gen și a respectului pentru femei ca transmițătoare de descendență și mijloace financiare. Din punct de vedere al culturii obiective, în cadrul acestui prim obiectiv am identificat și analizat implicarea sau menționarea femeilor în conflicte de natură religioasă, donații și ctitorii, prevederi legislative și canonice.

Al doilea obiectiv al cercetării a fost identificarea modurilor de participare ale femeilor la viața intelectuală. În urma analizei, se poate concluziona că majoritatea femeilor erau analfabete, indiferent de statutul lor social. Singurele femei care au primit vreo pregătire intelectuală au fost cele de la Curtea Imperială. Femeile puteau participa la viața intelectuală a Bizanțului implicându-se cercurile literare sau sprijinind financiar literații.

Al treilea obiectiv a vizat rolul politic al femeilor. Deoarece decesele premature în rândul împăraților Paleologi erau rare, oportunitățile pentru femeile din familia imperială de a

participa la politică erau limitate. De obicei, membrii familiei conducătoare erau utilizați ca instrumente în politica imperială prin alianțe matrimoniale strategice cu vecini ai Bizanțului.

În ceea ce privește al patrulea obiectiv, monahismul feminin, am observat că mănăstirile de călugări erau mult mai bogate, atât intelectual, cât și financiar. Maicile aveau pregătire intelectuală minimală sau inexistentă, însă se bucurau de mult mai multe drepturi decât femeile obișnuite.

Comparând situația femeii din perioada Paleologilor cu cea din perioadele anterioare (obiectivul cinci), observăm că, în secolele IV-XII, femeile erau mult mai implicate în Biserică prin funcții precum diaconatul sau instituția văduvelor. Referitor la puterea politică, înainte de secolul al XIII-lea, femeile aveau mai multe oportunități de a se implica, atât ca regente, cât și ca suverane independente (cazul Irinei). Deși contribuția lor nu poate fi comparată cu cea a umaniștilor precum Visarion sau Choumnos, femeile au intervenit în probleme sociale, în ciuda unei pregătiri intelectuale slabe.

Astfel, întorcându-ne la întrebarea de cercetare, răspunsul este afirmativ: femeile au avut un rol pozitiv în societatea bizantină a secolelor XIII-XV, chiar dacă pregătirea lor intelectuală era precară față de cea a umaniștilor și a bărbaților, în general. Femeile au fost implicate în revigorarea mănăstirilor de maici, în politică și discuții teologice și au oferit, de asemenea, sprijin financiar pentru Renașterea bizantină.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

IZVOARE

- *Accounts of medieval Constantinople. The Patria* (Dumbarton Oaks Medieval Library 24), traducere de ALBRECHT BERGER, Harvard University Press, Cambridge (Mass.); London, 2013.
- AKINDYNOS, GREGORIOS, *Letters of Gregory Akindynos* (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 21), ediție de ANGELA CONSTANTINIDES HERO, Dumbarton Oaks, Washington, D.C., 1983.
- ATHANASIOS I, *The correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople: letters to the Emperor Andronicus II, members of the imperial family, and officials* (Corpus fontium historiae Byzantinae 7), traducere de ALICE-MARY TALBOT, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington D.C., 1975.
- ATTALEIATES, MICHAEL, *The History*, vol. 16 (Dumbarton Oaks Medieval Library), traducere de DIMITRIS KRALLIS și ANTHONY KHALDELLIS, Harvard University Press, Cambridge, MS; London, 2012.
- BLEMMYDES, NIKEPHOROS, *Epitome physica. Untersuchungen zur handschriftlichen Überlieferung*, ediție de STEFANO VALENTE, Walter de Gruyter, Berlin/Boston, 2021.
- CHOMATIANOS, DEMETRIOS, *The Recorded Opinions of Demetrios Chomatianos in Answer to Questions on Canon Law. Edited by Cardinal J.B. Pitra from MS. No. 62 in the Royal Library, Munich Gr*, ediție de J.B. PITRA, 1891.
- CHONIATES, NICETAS, *O city of Byzantium: annals of Niketas Choniates*, traducere de HARRY J. MAGOULIAS, Wayne State University Press, Detroit, 1984.
- CHUMNUS, NICEPHORUS, *Anecdota nova*, ediție de JEAN F. BOISSONADE, Apud Dumont, Bibliopolam, Parisiis, 1844.
- CINNAMUS, JOANNES, *Deeds of John and Manuel Comnenus* (Records of civilization, sources and studies 95), traducere de CHARLES M. BRAND, Columbia University Press, New York, 1976.
- CODINUS, GEORGE, *Pseudo-Kodinos: Traité des offices*, traducere de JEAN VERPEAUX, Éditions du Centre national de la recherche scientifique, Paris, 1966.
- CUPANE, CAROLINA; HUNGER, HERBERT; KRESTEN, OTTO; KISLINGER, EWALD (ed.), *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel. 2. Teil: Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1337-1350*, vol. 2 (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 19), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995.
- CYDONII, DEMETRII, „Συμβουλευτικός έτερος”, în JACQUES-PAUL MIGNE (ed.), (Patrologia Graeca 154), Paris, 1866.

- GONZALEZ DE CLAVIJO, RUY, Narrative of the Embassy of Ruy. Gonzales de Clavijo to the court of Timour, at Samarcand, A. D. 1403-6., traducere de CLEMENTS R. MARKHAM, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- GRUMEL, VENANCE (ed.), *Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, vol. I, Socii Assumptionistae Chalcedonenses, Istanbul, 1932.

DICȚIONARE, COMPENDII ȘI ENCICLOPEDII

- BORGOLTE, MICHAEL, *Enzyklopädie des Stiftungswesens in mittelalterlichen Gesellschaften. Band II. Das soziale System Stiftung*, Walter de Gruyter, Berlin, 2015.
- BUCHIU, ȘTEFAN; TULCAN, IOAN, *Dictionar de Teologie Ortodoxa*, Basilica, București, 2019.
- CROSS, FRANK LESLIE (ed.), *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, Oxford University Press, Oxford, 2000.
- KAŽDAN, ALEKSANDR PETROVIČ (ed.), *The Oxford dictionary of Byzantium.*, vol. I, Oxford University Press, New York; Oxford, 1991.
- LAGERLUND, HENRIK, *Encyclopedia of Medieval Philosophy: Philosophy Between 500 and 1500*, Springer, Dordrecht, 2010.
- LAMPE, GEOFFREY WILLIAM HUGO, *A Patristic Greek Lexicon*, vol. I, Clarendon Press, Oxford, 1961.
- LEVILLAIN, PHILIPPE; O'MALLEY, JOHN W, *The papacy: an encyclopedia*, Routledge, New York, 2002.

CĂRȚI

- BERG, BAUKJE VAN DEN; MANOLOVA, DIVNA; MARCINIAK, PRZEMYSŁAW, *Byzantine Commentaries on Ancient Greek Texts, 12th-15th Centuries*, Cambridge University Press, Cambridge, 2022.
- BROOKE, ELISABETH, *Women Healers Through History: Revised and Expanded Edition*, Aeon Books, London, 2020.
- CAMERON, AVERIL, *Bizantinii. Stat, religie și viață cotidiană în Imperiul Bizantin*, traducere de SEBASTIAN-LAURENȚIU NAZĂRU și IULIAN MOGA, Polirom, Iași, 2020.
- CARABĂ, VASILE, *Dinamica vieții intelectuale în Bizanțul Paleologilor (1261-1453) sub influența polemicii*, Editura Universității din București, București, 2014.
- ÇELIK, SIREN, *Manuel II Palaiologos (1350–1425)*, Cambridge University Press, Cambridge Mass.; London, 2021.
- D. H. NORTON, JONATHAN; ALLEN, GARRICK; ASKIN A., LINDSEY (ed.), *Reading, Writing, and Bookish Circles in the Ancient Mediterranean* (Education, Literary Culture, and Religious Practice in the Ancient World), Bloomsbury Publishing, London, 2022.
- DEMACOPOULOS, GEORGE, *Colonizing Christianity : Greek and Latin religious identity in the era of the Fourth Crusade*, Fordham University Press, New York, 2020.
- DRPIC, IVAN, *Epigram, art, and devotion in later Byzantium*, Cambridge University Press, Cambridge, 2016.
- FUNDIĆ, LEONELA, *Art, Power, and Patronage in the Principality of Epirus, 1204–1318*, Routledge, London. New York, 2022.
- GALLAGHER, CLARENCE, *Church Law and Church Order in Rome and Byzantium: A Comparative Study*, Routledge, London, 2019.
- GERSTEL, SHARON E. J., *Rural Lives and Landscapes in Late Byzantium: Art, Archaeology, and Ethnography*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015.
- MELICHAR, PETRA, *Empresses of Late Byzantium: Foreign Brides, Mediators and Pious Women.*, Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, Frankfurt a.M., 2019.

ARTICOLE ȘI STUDII

- BABUIN, ANDREA, „Il dittico di Cuenca e l’Epiro in epoca tardo-medievale”, in ANTONIO RIGO, MICHELE TRIZIO, ELEFTHERIOS DESPOTAKIS (ed.), *Byzantine Hagiography: Texts, Themes & Projects* (Studies in Byzantine History and Civilization), vol. 13, Brepols Publishers, Turnhout, Belgium, 2018.
- CAUDANO, ANNE-LAURENCE, „Cosmography, Asceticism and Female Patronage in Late Byzantine and Slavic Miscellanies”, *Almagest* 8, 2 (2017), Brepols Publishers, pp. 29–47.
- CONGOURDEAU, MARIE-HELENE, „Un procès d’avortement à Constantinople au 14e siècle”, *Revue des études byzantines* 40 (1982), pp. 103–115.
- CUPANE, CAROLINA, „La magia a Bisanzio nel secolo XIV: azione e reazione. Dal registro del patriarcato costantinopolitano (1315-1402)”, *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 29 (1980), pp. 237–262.
- DABROWSKA, MALGORZATA, „Byzantine Empresses’ mediations in the feuds between the Palaiologoi (13th-15th centuries)”, in ROMAN CZAJA, ANDRZEJ RADZIMIŃSKI (ed.), *Konfliktbewältigung und Friedensstiftung im Mittelalter*, Towarzystwo Naukowe, Toruń, 2012.
- DEMIRTIKEN, ELIF, „Changing Profiles of Monastic Founders in Constantinople, From the Komnenoi to the Palaiologoi: The Case of the Theotokos Pammakaristos Monastery in Context”, in MATTHEW KINLOCH, ALEX MACFARLANE (ed.), *Trends and Turning Points: Constructing the Late Antique and Byzantine World* (Medieval Mediterranean 117), Brill, Leiden. Boston, 2019.
- DRPIĆ, IVAN, „The Patron’s «I»: Art, Selfhood, and the Later Byzantine Dedicatory Epigram”, *Speculum* 89, 4 (2014), pp. 895–935.
- EFFENBERGER, ARNE, *Zu den Eltern der Maria Dukaina Komnene Branaina Tarchaneiotissa*, vol. 57 (Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2007.
- ERDOĞAN, ESRA, „Understanding Byzantine Monastic Patronage During the Reign of Palaiologan Dynasty”, *Sanat Tarihi Yılığ* (2012).
- GAUL, NIELS, „Performative Reading in the Late Byzantine Theatron”, in CLARE TERESA M. SHAWCROSS, IDA TOTH (ed.), *Reading in the Byzantine Empire and Beyond*, Cambridge University Press, Cambridge, 2018.